

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA DENİZLİ'DE SAĞLIK HİZMETLERİ (1923-1938)

Ali SARIKOYUNCU*

Ali TOMALI**

Öz

Sağlık kurum ve kuruluşlarının verdiği hizmetler, koruyucu halk sağlığı uygulamaları ile hastalıklarla mücadele yöntemleri, ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin tespiti için önemli göstergelerdendir. Türkiye'de de Cumhuriyetin ilanı ile birlikte diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da kapsamlı bir çalışma içine girilmiştir. Atatürk dönemi olarak da adlandırılan 1923-1938 arası evrede ülkenin hemen her köşesinde sağlık kurum ve kuruluşları kademeli olarak artırılmış, yetişmiş ve nitelikli sağlık personeli açığı kapatılarak sağlık hizmetlerinin uygar milletler seviyesine ulaşması sağlanmıştır. Bu doğrultuda Anadolu'nun güzide kentlerinden biri olan Denizli'de de Cumhuriyetin ilk yıllarında itibaren çeşitli sağlık kurum ve kuruluşları tesis edilmiş, Denizli Memleket Hastanesi'nin malzeme ve personel eksikliği giderilmiş, bölgede görülen salgın hastalıklarla da mücadele edilmiştir. Bu çalışma ile, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Denizli'nin genel sağlık yapısı, kent merkezi ve ilçelerinde faaliyet gösteren sağlık kurum ve kuruluşları ile bölgede görülen salgın hastalıklar; tespit edilen arşiv belgeleri ve süreli yayınlarla beraber, birinci el kaynaklar ışığında tematik olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Denizli, Sağlık Hizmetleri, Memleket Hastanesi, Salgın Hastalıklar.

DENİZLİ HEALTH SERVICES AND INSTITUTIONS IN THE FIRST YEAR OF THE REPUBLIC (1923-1938)

Abstract

The Services provided by health institutions and organizations, preventive public health practices and methods for combating diseases are among the indicators that are important for determining the development levels of countries. Turkey as well as in other areas in the health field with the proclamation of the Republic has also entered into a comprehensive study. In 1923-1938 period, which is also known as the Atatürk period, the health institutions and organizations were gradually increased in all corners of the country and the health services were reached to the level of civilized nations. In this direction, in Denizli, one of the most beautiful cities of Anatolia, various health institutions and establishments has

* Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
(ali.sarikoyuncu@dpu.edu.tr).

** Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, (ali.tomali@ogr.dpu.edu.tr).

been established since the first years of the Republic, the lack of materials and personnel of the Denizli National Hospital has been eliminated and epidemic diseases seen in the region have also been struggled. With this study, the general health structure of Denizli, the health centers and institutions operating in the city center and districts and the epidemic diseases seen in the region have been examined in detail since the first years of the Republic.

Keywords: Republic, Denizli, Health Services, National Hospital, Epidemic Diseases.

Giriş

Millî Mücadelenin olağanüstü şartları altında sürdürülen silahlı mücadelenin zaferle neticelenmesine müteakip, Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da yaşanan değişim hareketinin dinamikleri süratle harekete geçirilmeye başlanmıştır. Bu süreci olumsuz etkileyen en önemli faktörler ise, ülkenin içinde bulunduğu savaş sonrası yoksulluk, bilgisizlik, ve bulaşıcı hastalıkların yaygınlaşması olmuştur.

Ülke genelinde yürütülen sağlık hizmetleri, Millî Mücadele Döneminde kısıtlı imkanlar ve aksaklıklar içinde sürdürülüyordu. Millî Mücadele'nin zaferle neticelenmesine müteakip kurulan genç Cumhuriyet hükümeti ise, Gazi Mustafa Kemal önderliğinde çağdaş değerleri kendine düstur ediniyordu. Toplum bazında uygar milletler seviyesine ulaştırılmak istenen sağlık hizmetleri ise belirli bir program dahilinde yürütülmeye çalışılıyordu. Maddi ve manevi tüm imkanlar kullanılarak gerçekleştirilen sağlık alanındaki atılımlar ve yenilenmek istenen sağlık hizmetlerinin genel yapısı ise şu şekildeydi.

Cumhuriyetin ilan edildiği günlerde, ülke çapında sağlık hizmetleri yetersiz ve halkın genel sağlık seviyesi iyi durumda değildi. Batıl inançlar ve ilkel yöntemler bulaşıcı hastalıkların yayılmasına olanak sağlıyordu. Nüfusun artışına olumlu düzeyde katkı sağlayacak şekilde aile planlaması ve çocuk bakım yöntemlerinin bilinmediği ve hijyen şartlarının ise neredeyse hiç sağlanmadığı köyler bulunuyordu. Köylerde doğum oranlarının şehirlere göre bir hayli fazla olmasına karşın nüfus sayıları beklenen seviyede artmıyordu. Bölgede hakim olan, iklim ve beslenme koşullarından kaynaklanan hastalıklar, ölüm oranlarını artıran başlıca sebeplerdendi.¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında günlük yaşamı olumsuz etkileyen ve pek çok insanın ölümüne yol açan sebeplerden bir diğeri de salgın hastalıklardı. Bu hastalıkların başında ise, sıtma ve frengi geliyordu. Verem, çiçek, difteri,

1 Fatih Tuğluoğlu, "Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Poliitiğin Kırsal Kesim Üzerine Etkileri (1929-1939)", AÜTİTE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s.242.

dizanteri, tifo ve trahom gibi hastalıklar da halk sağlığını tehdit eden diğer ölümcül hastalıklardandı. Beden ve çevre temizliğine önem verilmemesi de bir başka sorun olarak görülüyordu. Diğer taraftan kentlerde kanalizasyon ve su yönünden belediye hizmetleri yetersizdi. Yerleşim yerlerinin yakınında bulunan sulak ve bataklık arazileri de hastalıkların (özellikle sıtma) yaygınlaşmasında çok etkiliydi.² Sağlık kurum ve kuruluşlarının yetersiz oluşunun yanında yetişmiş sağlık personeli ve insan gücünde de büyük eksiklikler yaşıyordu. 1923’de Sıhhiye Vekaleti’ne bağlı olarak çalışan sağlık personeli sayısı; 554 hekim, 560 sağlık memuru, 69 eczacı, 4 hemşire ve 136 ebeden ibaretti.³ Bir başka ifadeyle ortalama olarak bir hekime 21.500, bir sağlık memuruna 21.400, bir eczacıya 17.000 ve bir ebeye de 88.000 kişi düşüyordu.⁴ Söz konusu dönemde mevcut ülke nüfusuna kısıtlı kadroyla etkin ve yeterli hizmet vermek mümkün değildi.

Genç Cumhuriyet hükümetleri, pek çok alanda olduğu gibi sağlık alanında da yetişmiş uzman kadro, teknoloji ve alt yapıdan yoksun sorunlu bir sağlık teşkilatı yapısı devralmıştı. Mali yoksunluk ve planlı bir sağlık örgütlenmesinin olmayışına karşın Cumhuriyet hükümetleri, tüm olanaksızlıkların üstüne sistemli bir şekilde gitme kararlılığını gösterdiler. Öncelikle bilime ve gerçeklere uygun bir ulusal sağlık stratejisi belirlendi. Bu strateji ise, “*koruyucu sağlık, halk sağlığı ve toplumsal sağlık*” değerleri üzerine inşa edildi. Bu doğrultuda, Mustafa Kemal yalnızca bireysel sağlık üzerinde durulmaması gerektiğini ve toplum sağlığının düzene koyulmasını devletin en temel görevlerinden birisi saydı. Nitekim Mustafa Kemal, “*Ulusun tüm bireylerinin sağlıklı olabilmeleri için, sağlık koşullarını gerçekleştirmek, devlet durumunda olan siyasal kuruluşun en birincil görevidir*” diyerek, devletin halk sağlığı konusunda en etkin ve birincil kurum olması gerektiğini belirtmiştir.⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık alanındaki imkansızlıkların yanı sıra sağlık faaliyetlerine yön verebilecek mevcut yasal düzenlemeler de yeterli değildi. Mustafa Kemal’in önderliğinde Sıhhiye Vekaleti tarafından hazırlanan programla devletin sağlık hizmetleri seviyesini yükseltmek ve çerçevesini belirlemek amacıyla hukuksal düzenlemeler yapıldı ve sağlık mevzuatı oluşturulması için faaliyete geçildi. Başta bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek için mevcut sağlık sorunlarını çözüme kavuşturmak amacıyla Cumhuriyet’in ilanından itibaren ilk on yıl içerisinde 51 Kanun ve 19 Kanun Hükmünde Kararname hazırlandı.⁶ Bu kapsamda başta sıtma, verem, frengi ve trahom gibi tehlikeli hastalıklarla mücadele yöntemleri geliştirildi.

2 Sadet Altay, “Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımada Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)”, *AÜTİTE*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2015, s.30-32.

3 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* (Bundan sonra BCA olarak verilecektir.), Fon Kodu: 490.1.0.0. Yer No: 1463.1.6/00.00.1936

4 Altay, a.g.t., s.33.

5 Metin Aydoğan, *Ülkeye Adanmış Bir Yaşam II, Atatürk ve Türk Devrimi*, Umay Yayınları, İstanbul, 2017, s.398.

6 BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.10., BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.14., BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.16/11.07.1933

Planlanan bu mevzuatla ilgili olarak atılan ilk adım ise, 1923’de “*Etibbanın Hizmet-i Mecburiyesi Hakkında Kanun*”un çıkarılması oldu.⁷ Bu kanunla birlikte Tıp Fakültesi’nden mezun olan hekimlerin 2 yıl boyunca zorunlu olarak devlet hizmetinde (özellikle de hükümet tabipliklerinde) görev yapması karara bağlandı.⁸ Ayrıca Tıp Fakültesi’nde okuyan öğrencilerin bakım, barınma ve yeme-içme giderlerinin ücretsiz olarak karşılanabilmesi için 1924’de “*Tıp Talebe Yurdu*” açıldı.⁹ 18 Mart 1924 tarihinde ise, *Köy Kanunu* çıkartılarak sağlık konusunda köyde yaşayan vatandaşların, muhtarların ve ihtiyar meclislerinin yapmakla zorunlu oldukları işler belirlendi ve bu usullere uymayanlara cezai müeyyide de bulunulacağı vatandaşlara duyuruldu.¹⁰ Ancak sağlık alanındaki asıl yapılanma ve teşkilat yapısındaki değişiklik, Dr. Refik Saydam’ın 1925’de ikinci defa Sağlık Bakanı olmasıyla gerçekleşti. 1937’ye kadar aktif olarak görevde kalacak olan Dr. Refik Saydam, sağlık hizmetlerinin örgütlü bir yapıya dönüşmesi gibi birçok konuda öncü oldu.¹¹ Dr. Refik Saydam yönetiminde belirlenen hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için disiplinli ve özverili bir çalışma ve daha da önemlisi yeterli miktarda mali kaynaklara ihtiyaç vardı. Bu noktadan hareketle 1925 yılı bütçesi ilk kez yüksek tutuldu ve yapılan toplantıda Sıhhiye Vekaleti’nin 1925 yılı gider bütçesi 4.860.205 lira olarak belirlendi. Ancak daha sonraki yıllarda hazırlanan bütçe planlamalarında, uzun bir süre bu rakamın üstüne çıkılamadı.¹²

Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanı olarak görev yaptığı yıllarda gerçekleştirilen kanunlar ve düzenlemeler dışında da pek çok yasal düzenleme yapılmış teşkilat yapısı güçlendirilerek planlı bir sağlık hizmet sunumu gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Öyle ki, ülkede ki yataklı tedavi kurumlarında da Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ciddi bir artış gözlenmiştir. 1923-1940 yılları arasında ülke çapında hizmet veren sağlık kurumları ve yatak sayıları ise şöyledir:

Tablo 1: 1923-1940 Yılları Arasında Yataklı Tedavi Kurum ve Yatak Sayısı¹³

	1923	1930	1935	1940
Kurum Sayısı	86	182	176	198
Yatak Sayısı	6.437	11.398	13.038	14.383

7 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre.2, C.3, 11.08.1339 (1923), s.310.

8 BCA, Fon Kodu: 30.10.00.00. Yer No: 176.218.11.20/11.07.1933

9 Aydoğan, a.g.e., s.400.

10 Bilal Ak, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Hizmetleri”, *Türkler*, C.17, s.422.

11 Umut Karabulut, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)”, *ÇTTAD*, C.VI, S.15, İzmir, 2007, s.152.

12 Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bakanlıklara belirlenen bütçe miktarları hakkında detaylı bilgi için bkz. Fikret Ünal vd., *Bütçe Kanunları 1920-1929*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, No:1978/190, Ankara, 1979, s.25-27.

13 Gencay Gürsoy, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1722.

Tablo 1'den de anlaşılacağı gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında kurum ve yatak sayıları ülke nüfusuna oranla çok yetersiz seviyede, yapılan düzenlemeler, yürürlüğe giren yasalar ve yürütülen sağlık politikalarıyla kurum ve yatak sayılarının kademeli olarak artırılması sağlanmıştır. Şöyle ki, 1928'de Belediyelere ait hastanelerde ayakta tedavi edilen hasta sayısı 30.774 iken 1937'de 177.075'e, yatarak tedavi olan hasta sayısı ise 12.188'den 18.193'e yükselmiştir. Bunun yanında bulaşıcı hastalıklar hastanelerinde ayakta ve yatarak tedavi altına alınan hasta sayısı 1924'de 792 iken 1937'de toplam 25.434'e kadar yükselmiştir.¹⁴ Yine bu dönemde yürütülen sağlık politikaları, sosyal devlet anlayışına uygun olarak sağlık hizmetlerinin en iyi örneklerini göstermiştir. Daha sonraki yıllarda da uygulanacak olan sağlık hizmetlerinin temelini oluşturması bakımından da önemli bir model olmuştur.¹⁵

Bu bağlamda, Türkiye'de gerçekleştirilen sağlık atılımlarının en parlak döneminin 1920-1937 yılları arasında yaşandığını söylemek mümkündür.¹⁶ Çünkü bu dönemde devlet, doktor sayısını artırmak, sağlık örgütlenmesini geliştirmek, diğer sağlık personellerinin sayılarını artırmak (ebe, hemşire vb.), ülke çapında sıtma mücadelesi yapmak, frengi ve trahom gibi diğer hastalıklarla mücadele etmek, Merkez Hıfzısıhha Mektebini açmak, sağlık propogandası yapmak ve sağlık örgütlenmesini köylere kadar götürmek¹⁷ gibi birçok hedefi gerçekleştirmiştir.

1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli

Cumhuriyetin ilan edildiği döneme kadar Denizli; savaş, deprem, yangın ve salgın hastalıklar gibi gündelik yaşamı olumsuz etkileyen vakalarla mücadele etmiş ve bu gelişmelere bağlı olarak kentin fiziki ve sosyo-kültürel yapısı olumsuz yönde etkilenmişti. Ekonomik koşulların yetersizliği sebebiyle diğer alanlarda olduğu gibi kentin fiziki yapısında da olumlu değişiklikler yapılamamıştı. Bu arada Denizli, geçimini dokumacılık ve tarımdan sağladığı, çoğunluğu kerpiçten yapılmış çatısı kiremitle örtülü evlerden oluşan küçük bir kasaba görünümündeydi.¹⁸ Bununla beraber, bir su ve yeşillik beldesi olarak şu şekilde tasvir edilmekteydi: "*Hemen her evin bir bahçesi vardı. Evler ağaçlar arasında saklanmış bir kuş yuvasını andırırdı. Kente uzaktan bakanlar engin bir ağaç denizi arasında nadiren ev görebilirdi.*"¹⁹

14 Devlet hastaneleri, Numune hastaneleri, Özel idare hastaneleri ve diğer muhtelif hastanelerde tedavi altına alınan hasta sayıları ile ülke çapında uygulanan sıtma, trahom, difteri, frengi ve çiçek aşarının 1924-1937 yılları arasındaki genel sayıları hakkında detaylı bilgi için bkz. *Onbeşinci Yıl Kitabı*, (1938), "Sihhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti", Siyasi Parti Yayınları, s.362-392., <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/553> (Erişim Tarihi: 04.12.2018).

15 Karabulut, a.g.m., s.158.

16 M.Rahmi Dirican, "Türkiye'de Sağlık Hizmetleri'nin Kısa Tarihçesi", *Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Bülteni*, S.7, 1970, s.1-15.

17 *Onbeşinci Yıl Kitabı*, a.g.e., s.333-334, M.Y. Metintaş ve Ö. Elçioğlu, "Cumhuriyetin İlk On Beş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938)", *Osmangazi Tıp Dergisi*, C.29, No:3, 2007, s.162-170.

18 Mahmut Alptekin, "Denizli İlinin Düşünce ve Kültür Hayatı", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri* (27-30 Eylül 1988), Denizli Valiliği Yayınları, Denizli, 1989, s.131-132.

19 Komisyon, *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1938, s.67.

Diğer taraftan kentin fiziki yapısı ve mimarisine bakıldığında da bakıma muhtaç bir durumda olduğu görülüyordu. Kentin sokak ve caddeleri çok dar, yazın tozlu, kışın ise çamurluydu. Ulaşım fayton ve çardaklı araçlarla sağlanıyordu. Cumhuriyet öncesinde bir köy karakterini yansıtan Denizli’de; itfaiye, zabıta ve temizlik işleriyle uğraşan belediye teşkilatının hizmetleri de yeterli seviyede değildi. Su sorunu da artezyenlerden ve bazı kaynaklardan alınmış mahalle veya ev çeşmelerinden faydalanarak çözülmüyordu.²⁰ Bu doğrultuda sürdürülen yaşam koşulları bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına ve yayılmasına sebep oluyordu.

Bu dönemde kentin nüfus verilerini incelemek, yaşam standartlarının hangi düzeyde sağlandığının tespiti için önemli bir göstergedir. Bundan hareketle 1922 yılı nüfus sayısı 243.542 olan Denizli, Cumhuriyetin ilan edildiği 1923’de 275.402 kişi olarak belirlenmişti.²¹ Cumhuriyet sonrasında ilk nüfus rakamları incelendiğinde ise, 1925-1926 yılına ait nüfus verileri Devlet Salnamelerine göre, 277.792 kişiydi.²² 1926-1927 yılı Salnamelerine göre ise, Denizli merkez ve kazalarına ait 1 Kanunisanı (Ocak) 1926 ile 1 Temmuz 1926 tarihleri arasında ve cinsiyete göre hazırlanan nüfus dağılımı şu şekildeydi:

Tablo 2: 1 Kanunisanı 1926-1 Temmuz 1926 tarihleri arasında Denizli Nüfus Sayıları²³

İlçeler	Genel Nüfus		Toplam
	Erkek	Kadın	
Denizli Merkez	17.034	19.042	36.076
Tavas	23.535	27.772	51.307
Acıpayam	22.712	24.481	47.193
Çal	20.853	24.023	44.876
Buldan	12.911	13.441	26.352
Sarayköy	8.523	9.363	17.886
Çivril	9.326	10.738	20.064
Toplam	114.894	128.860	243.754

20 Tülin Coşkun, “Cumhuriyet Dönemi Denizli’nin İdari Tarihi”, *PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Denizli, 2007, s.28-30.

21 *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.39. Tahir Kodal’a göre, 1923 yılı itibarıyla 275.402 kişi olarak belirtilen nüfus sayılarında şüpheler vardır ve kesinliği tartışmalıdır. Çünkü Denizli nüfusu bu yıllarda çok yavaş artmaktadır. 1 yıl içerisinde yaklaşık 32.000 kişilik bir artış olması pek mümkün görünmemektedir. Bir yılda bu kadar nüfus artışının olmasına, 1. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı’nda ölen Denizlili vatandaşların nüfus sicillerinden silinmemesinin, ileriki tarihlerde gerçekleşecek olan Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan’da kararlaştırılan ve Müslüman ve Hristiyan vatandaşların yer değiştirmesinin neden olduğu söylemek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir Kodal, *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, Divan Kitap, Ankara, 2009, s.38-39.

22 *T.C. Devlet Salnamesi 1925-1926*, İstanbul Matbaası, 1926, s.618.

23 *T.C. Devlet Salnamesi 1926-1927*, Matbuat Müdüriyet Umumiyesi Teşriyatı, 1926-1927, s.860. Salnamelerde verilen tablolarda; doğum, ölüm, nikah ve boşanma gibi veriler dahil edilerek kapsamlı bir şekilde verilmiş olup, bu tablolarda sadece genel nüfus sayıları baz alınmıştır. Ayrıca salnamelerde verilen tablolarda yapılan kontrol neticesinde bazı toplama hataları olduğu görülmüş ve bu hatalar düzeltilerek verilmiştir.

Tablo 2’de görüldüğü üzere 1926 yılı itibarıyla Denizli toplam nüfusu 243.754’tür. Ayrıca kadın nüfusunun erkek nüfusa oranla daha fazladır. Bu tarihler arasında 114.894 olan erkek nüfusuna karşılık kadın nüfusu 128.860’dır. Bu dönemde Denizli’deki erkek nüfusunun kadın nüfusundan az olmasını, 1. Dünya Savaşı ve hemen ardından başlayan Millî Mücadele sürecinde askere alınmalar ile erkek nüfusunun yaşadığı kayıp ve savaş nedeniyle yapılan göçler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Tabloya ait dikkat çeken bir başka husus ise, en kalabalık nüfusun Tavas ve Acıpayam kazalarına ait olmasıdır. Denizli merkeze ait 36.076 kişilik nüfusa karşılık, Tavas’ta 51.307, Acıpayam’da ise 44.876 kişi mevcuttur. Bu iki ilçedeki nüfus sayısının fazla oluşu bölge halkının tarım ve hayvancılıkla uğraşmaları, geleneksel hayat biçimine göre yaşam sürmeleri ve nüfus mübadelesi sonrası en çok Müslüman halkın buralara yerleştirilmiş olmalarıdır.²⁴

Denizli, idari anlamda teşkilatlanmasını ise 20 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe giren, Cumhuriyet tarihinin ikinci anayasası olma özelliğini taşıyan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun (1924 Anayasası) 89. maddesi ile oluşturmuştur. 1921 Anayasası’nda il, ilçe ve bucak olarak tespit edilen yönetim birimleri 1924 anayasasında da aynen korunmuş ve 1924 Anayasası’ndaki bu maddeye göre, Türkiye’nin idari taksimatı şu şekilde gerçekleşmiştir; “Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazardan vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasemdir ve nahiyeler de kasaba ve köylerden terekkiüp eder”²⁵ Bu madde uyarınca Denizli, merkez ilçeyle beraber Acıpayam, Buldan, Çal, Sarayköy ve Tavas ilçelerinden oluşmuştur. Yine 1924 yılından itibaren yapılan değişikliklerle Çivril ilçesine bağlı Homa ve Işıklı nahiyeleri ile 45 köyü Denizli’ye bağlanmıştır. Böylece Denizli, Cumhuriyetin ilk yıllarında idari taksimatını tamamlayarak son şeklini almış²⁶ ve merkezle beraber toplamda 7 kaza, 10 nahiye ve 416 köye ayrılmıştır.²⁷

2. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli Sağlık Hizmetleri

Osmanlı Devleti’nde Dahiliye Nazırlığı’na bağlı olarak Sıhhiye Umum Müdürlüğü kontrolünde yürütülen sağlık hizmetleri, 2 Mayıs 1920 tarih ve 3 sayılı yasayla²⁸ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’na devredilerek taşradaki sağlık hizmetleri düzene sokulmaya başlanmıştır. Bu düzenlemeden sonra il merkezlerinde sağlık müdürlükleri oluşturulmuştur. Denizli İl Sağlık Müdürlüğü de kentin 1923’de il olmasından sonra çalışmalarına başlamıştır.

24 Kodal, a.g.e., s.40.

25 Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, İdari Taksimatı*: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s.140-142

26 Tahir Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları No:4, Ankara, 2007, s.68-71.

27 *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.14., Muallim Murat Gürsoy’a göre, 7 kaza 11 nahiye ve 462 köye ayrılmıştır. Bkz. Muallim Murat Gürsoy, *Denizli Vilayeti Hakkında Faydalı Bilgiler*, Denizli Vilayet Matbaası, Denizli, 1933, s.5.

28 Kanunun tam metni için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre.1, C.1, 02.05.1336 (1920), s.185-186., *Düstur*, Tertip 2, C.1, s.6.

Böylece Denizli'deki sağlık hizmetleri, 1923 yılı öncesine göre tek elden ve daha sistemli olarak yürütülmeye başlanmıştır.²⁹

Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra, Denizli kent merkezinde bulunan sağlık personeli kadrosu; sağlık müdürü, bir hükümet doktoru, bir belediye doktoru, dört sağlık memuru ve bir belediye ebesinden ibaretti. Ayrıca aktif olarak hizmet veren biri belediyeye diğeri de özel olmak üzere iki de eczane bulunuyordu.³⁰ Çal ve Acıpayam ilçeleri hariç diğer ilçelerde de birer eczane mevcuttu.³¹ 1938'e gelindiğinde ise, her ilçede bir hükümet doktoruyla beraber Tavas, Sarayköy ve Buldan ilçelerinde birer belediye doktoru, Tavas'ta; üçü kabine,³² iki sağlık memuru, Acıpayam'da; iki kabine, iki sağlık memuru, Sarayköy'de; iki kabine, bir sağlık memuru, Buldan'da; iki kabine, iki sağlık memuru ile Çal ve Çivril ilçelerinde de birer kabine memuru ile sağlık memurları mevcuttu. Ayrıca Sarayköy ve Buldan'da da birer eczane vardı.³³

1923'de hizmete giren Denizli İl Sağlık Müdürlüğü personelinin çabalarıyla, önceki dönemlerde uygulanan geleneksel yöntemler terk edilmiş, halk sağlığına karşı yürütülen yetersiz hizmetler, Cumhuriyet yönetimiyle birlikte daha modern bir şekle evrilmiştir. Cumhuriyet yönetiminin getirdiği yeni anlayış, sağlıklı olmayan insanların hiçbir iş yapamayacağı, hem ülke hem de kentlerin kalkınması ve modernize edilmesinde sağlıklı bir topluma ihtiyaç duyulacağı prensibini harekete geçirmiş ve bu minvalde halk sağlığına ayrı bir önem verilmiştir. Bu hizmetler kapsamında merkezde ve özellikle ilçelerde görülen "*muska ve iptidai kocakarı ilaçları*" olarak adlandırılan köhne usullerden medet uman vatandaşların; hastanelere, sağlık merkezlerine ve eczanelere gitmeleri sağlanmıştır. Cumhuriyetin sağlık alanında yaptığı değişiklik ve fikir inkılabı, vatandaşları tıbbın ve fennin modern tedavi yöntemlerine sevk etmiştir.³⁴

Cumhuriyetin ilk yıllarında Denizli'de yaşayan halkın sağlık durumu ve genel vücut yapısı da her ilçede değişiklik gösteriyordu. Kent merkezinde yaşayan vatandaşlar, orta yapılı ve esmer renkliydi. Acıpayam, Tavas, Kızılhisâr (Serinhisar) ile Çal'ın bazı yerlerinde halk kuvvetli bir bünyeye sahip ve iri yapılıydı. Kızılhisâr (Serinhisar) halkı dayanıklılık ve yapı olarak ayrıca meşhur bir üne sahipti. Bunun yanında Menderes Vadisi halkında ise; siska, cılız ve sıtmalı insanlar bir hayli fazlaydı.³⁵

29 Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.158.

30 *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.46.

31 Kemal Şakir, *Tarihî, Coğrafi, İctimâî, Sıhî, İktisâdî, Nokta'-i Nazardan Denizli*, Tahir Kodal (Yay. Haz.), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2014, s.175.

32 Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle ilçe ve daha küçük yerleşim merkezlerinde bölge halkına hizmet vermek için kurulan ve günümüzde sağlık ocağı veya aile sağlığı merkezi olarak hizmet veren küçük çaplı sağlık merkezleri.

33 *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.46.

34 A.g.e, s.45. İl merkezinde yaşayan halk, sağlığın kıymetini bilip sağlık kuruluşlarına yönelirken özellikle köylerde yaşayan halk, bu konuda duyarsız ve ilgisizdir. Hem avam hem de aydın kesim içinden vatandaşlar arasında da batıl inançlar revaçtadır. Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Şakir, a.g.e., s.171-173.

35 A.g.e., s.171.

Denizli Belediyesi tarafından 1923-1938 yılları arasında sağlık alanında bir dizi yenileşme çalışmaları yapılırken, yeni teşkilat birimleri de oluşturulmuştur. 14 Nisan 1930 tarih ve 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun yürürlüğe girmesi, bu değişime etki eden temel unsur olmuştur. 1930'da kabul edilen Belediyeler Kanunu'na uygun olarak yürütülen faaliyetler ve sözü edilen dönem itibarıyla oluşturulan belediye teşkilat birimleri; Fen İşleri Müdürlüğü, Temizlik İşleri Müdürlüğü, Mezbaşa Müdürlüğü, Zabıta Müdürlüğü ve İtfaiye Müdürlüğü'nden ibaret kalmıştır.³⁶ Görüldüğü üzere o yıllarda Belediye teşkilatı içerisinde sağlıkla ilgili herhangi bir müdürlük ya da birim yoktur. Buna karşın Denizli Belediyesi sağlık hizmeti verebilmek adına, bütçe düzenlemesi yaparak ödenek ayırmış ve sağlık hizmeti sunmuştur.

Denizli Belediyesi'nin yaptığı hizmetleri anlayabilmek için sahip olduğu bütçeye ve bu bütçeden hangi alanlara ne kadar harcama yapıldığını görmek gerekir. Genel anlamda kısıtlı bir bütçeye sahip olan Denizli Belediyesi, ülke şartlarına göre kent halkına en iyi şekilde hizmet vermek için çalışmıştır. Denizli Belediyesi'ne ait 1925-1938 yılları arasında, sağlık ve hayır işleri ile diğer işler için ayrılan bütçe miktarları şöyle belirlenmiştir:

Tablo 3: Denizli Belediyesi'nin 1925-1938 Yılları Arasındaki Bütçe Miktarları³⁷

Yıllar	Sağlık ve Hayır İşleri Bütçe Miktarları	Diğer İşlerin Bütçe Miktarları
1925	2.000	31.000
1926	3.000	54.000
1928	3.000	44.000
1929	7.000	41.800
1930	5.500	48.100
1932	7.200	35.300
1934	5.100	37.900
1936	3.700	47.600
1938	3.900	77.100
Toplam	40.400	416.800

Denizli Belediyesi 1925-1938 yılları arasında sağlık ve hayır işlerine toplamda 40.400 lira bütçe ayırmıştır. Ayrıca diğer işler için ayrılan bütçe miktarlarının kapsamında; idare ve hesap işleri, imar ve düzenleme, temizlik ve elektrik, su tesisat ve onarım ile itfaiye alanlarında yapılan hizmetler dahil edilmiştir. Belirlenen bütçe tutarları ile birçok alanda yenilik yapan belediye teşkilatı, kenti modern görüntüye kavuşturmak için üstün bir gayret göstermiştir. Bu hususta yapılan hizmetlerden bazılarını zikretmek gerekirse; on yedi dükkan, bir kahvehane, üç resmi daire, bir modern mezbaşa, bir zührevi ticaret evi

36 Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.91-92., Ayrıca bkz. Denizli Belediye Başkanlığı, *1989-1990 Çalışma Raporu*, Denizli, 1991, s.30.

37 Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, s.94-95. Denizli Vilayet kayıtlarına göre Cumhuriyetin ilk yıllarında Denizli Belediyesi'nin bütçesi 40.000 lira iken, 1938'de 117.530 lira olarak verilmiştir. Bkz. *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.71.

yaptırılmış, belediye binası da tadil ettirilmiştir. Bunların dışında da pek çok alanda yenilik yapılmış ve modern kurumların temelleri atılmıştır. Sağlık hizmetleri kapsamında da cenazelerin nakli için bir sağlık arabası satın alınmıştır.³⁸

Cumhuriyetin ilk on beş yılı ile ilgili hem ülke genelinde hem de il bazında İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından bazı araştırmalar yapılmış ve bu araştırmalar Başbakanlığa rapor edilmiştir. İstatistik Umum Müdürlüğü'nün 1931 yılına ait araştırmasında, 16 il merkezindeki belediyelere ait ölüm ruhsatiyelerinden elde ettikleri verilere göre, ölüm oranının ülke bazında binde yirmi olduğu, fakat doğum oranlarının ne kadar olduğunun net olarak bilinmediği aktarılmıştır. Elde edilen bu sonuçlarla kesin bir mütalaa yapılmasının doğru olmayacağı da Başbakanlık tarafından bildirilmiştir. Raporun devamında 1931 yılı itibariyle ölüm oranının binde yirmi olması memleket şartları değerlendirildiğinde ve diğer Avrupa devletlerinin ölüm oranları dikkate alındığında yüksek olmadığı ifade edilmiştir.³⁹ Aynı raporda 1931 yılında Denizli iline ait ölüm oranı ise binde 23 olarak tespit edilmiştir.⁴⁰

Denizli Belediyesi tarafından 1936 yılı başından itibaren 9 ay boyunca kent merkezinde neler yapıldığı ve nüfus oranına göre ne gibi etkileri olduğu çeşitli şubelerde incelenmiş ve sonuçlar vatandaşlar ile paylaşılmıştır. Bu bağlamda 17 Eylül 1936 tarihli Sabah Postası'nın haberine göre, kentte 9 ay boyunca 190 ölüme karşı 403 doğum olayı gerçekleşmiş, 150 kişi de evlenmiştir. Belediye tarafından yapılan inceleme sonucunda doğum ve ölüm oranları karşılaştırılarak kentin sıhhi ve içtimai durumu hakkında ne kadar gelişme gösterdiği ortaya konmaya çalışılmış ve ortaya çıkan sonuç memnuniyetle karşılanmıştır.⁴¹

Cumhuriyet dönemi sağlık hizmetleri kapsamında Denizli'de gerçekleşen bir başka önemli gelişme de, Seyhan Sağlık Müdürü Dr. Hüsnü Muhiddin Artuner'in Denizli Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne (Denizli Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürlüğü) naklen tayin edilmesi olmuştur. Sicil ve Memurlar Muamelat Müdürlüğü tarafından Dr. Refik Saydam imzalı olarak 1 Teşrinievvel (Ekim) 1937'de Başbakanlığa sunulan kararname, Mustafa Kemal Atatürk tarafından 18 Teşrinievvel (Ekim) 1937'de onaylanarak Dr. Hüsnü Muhiddin Artuner, Denizli Sıhhat ve İçtimai Muavenet Müdürlüğü'ne naklen tayin edilmiştir.⁴²

1938 yılı itibariyle her ilçenin ihtiyaçlarına göre ve vilayet bünyesinde olmak üzere 52 sağlık muntakası kurulmuş ve bu muntakalara birer sağlık korucusu tayin edilmiştir. Tayin edilen bu sağlık personellerinin görevleri ise,

38 A.g.e., s.71.

39 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 24.135.18.1/20.03.1932

40 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 24.135.18.6/20.03.1932. Ayrıca Avrupa devletlerinin ölüm oranlarının ve Türkiye'de ölüm oranları tespit edilen diğer 15 ilin sayıları hakkında bkz. BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 24.135.18/2-5/20.03.1932

41 Sabah Postası, "Şehrimizde 190 Ölüme Karşı 403 Doğum", 17 Eylül 1936, s.1.

42 BCA, Fon Kodu: 30.11.1. Yer No: 116.34.3.1-3/18.10.1937.

1924'de yayımlanan *Köy Kanunu*⁴³ uyarınca, köylerdeki temizlik işlerinin doğru ve planlı yürütülmesi ve diğer sağlık ihtiyaçlarına bakmak olarak belirlenmiştir. Ayrıca köy bütçelerine eklenen ödeneklerle her köyde bir sıhhiye çantasının tedarik edilmesi sağlanmıştır.⁴⁴

1923-1938 yılları arasında yaşanan ve Atatürk dönemi olarak da bilinen bu evrede, Denizli ve ilçelerinde yürütülen sağlık hizmetlerinde belirli bir seviyede gelişme yaşanmıştır. Daha önceki dönemlerde tabiatan elde edilen bitki, otlar ve büyüsel yöntemlere dayalı olarak devam eden ve bu kapsamda yaygın olan sağlık hizmetleri, inşa edilen yeni sağlık kurumları ve eğitilmiş sağlık personellerinin bölgeye sevk edilmesiyle olumlu yönde bir ivme kazanmış ve eski usuller terk edilmeye başlanmıştır. Çağdaş sağlık yöntemlerinin kentte uygulanması ve halk üzerinde oluşturduğu olumlu etki, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren aktif olarak yürütülen sağlık hizmetlerinin, teşkilat yapısını sağlam temeller üzerine kurduğunun da bir göstergesi olmuştur.

2.1. Denizli Memleket Hastanesi

Hastaneler, yapısı gereği hizmet sunucularıyla hizmet tüketicileri (hastalar) arasında sürekli temas halinde olan sağlık kuruluşlarıdır. Bu kuruluşların sahip olduğu sermaye, tıbbi araç-gereç ve imkânlar ile verilen sağlık hizmetinin kalitesini önemli ölçüde etkilemektedir. Bundan hareketle hastanelerin kuruluşu ve gelişimi, sağlık hizmetleri ve tıbbi uygulamaların gelişimiyle paralel olarak hareket etmektedir.⁴⁵

23 Eylül 1919'da hizmete geçen Denizli Memleket Hastanesi de Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hem fiziki hem de hizmet anlayışı bakımından geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Bunun yanında hastanede görev yapan doktor ve personel sayısında da artış sağlanmıştır. Dr. Hamdi Berkman,⁴⁶ 1 Mart 1923'de aylık 2000 kuruşla Operatör Doktor olarak Denizli Memleket Hastanesi'ne tayin edilmiş ve 1 Nisan 1923'te de göreve başlamıştır.⁴⁷ Aynı yıl hastaneye bir seriyat laboratuvarı tesis edilerek bir mikroskop ile bir takım laboratuvar malzemeleri tedarik edilmiştir.⁴⁸

1924'de hastanenin 50 yatak olan kapasitesi 75'e, doktor sayısı da 2'ye çıkarılmıştır.⁴⁹ Ayrıca hastanenin bulunduğu yer hastane caddesinden yüksekte

43 *Resmî Gazete*, S.68, 7.4.1924., *Düstur*, Tertip 3, C.5, s.336.

44 *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.46-47.

45 Sevil Aslan ve Ramazan Erdem, "Hastanelerin Tarihsel Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.27, 2017/2, s.8.

46 Dr. Hamdi Berkman, göreve başladıktan bir süre sonra Tıp Fakültesi Müderrisleri tarafından Avrupa'ya (Paris) gönderilmiş ve 1925 yılına kadar orada kalmıştır. Bkz. Ahmet Akşit, *Denizli Memleket Hastanesi*, Yeni Basımevi, Denizli, 1944, s.19.

47 Coşkun Önen, "Bir Zamanlar Denizli Memleket Hastanesi", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, (6), Denizli, s.13.

48 Akşit, a.g.e., s.19.

49 Bahsi geçen tarih itibarıyla hastanede görev yapan doktorlar; Askeri Tabiplikten emekli

kaldığından dolayı, hastaneye hem cepheden girmek hem de estetik kazandırmak amacıyla, hastanenin cephe merdiveni Foça'dan getirilen beyaz mermerden dönerek çıkılacak şekilde yeniden inşa edilmiştir. Böylece ön cephe merdiveni modern bir görünüme kazandırılmış, bu hizmetin yapımını ise, Honazlı Sipahi oğlu Hacı Ali Efendi üstlenmiştir. Merdivenin giriş kısmında bulunan çift taraflı sütunların başına da tıp sembolü konmuştur.⁵⁰

1925 yılına kadar ameliyathanesi olmayan Denizli Memleket Hastanesinde, odalardan biri tadil edilerek ameliyathane olarak kullanıma açılmıştır. Dr. Hamdi Bey (Berkman) İstanbul'daki Tıp öğreniminden sonra gittiği Paris'ten dönüşünde operatör olarak hastane ameliyathanesinde çalışmaya başlamış ve ilk ameliyatlar bu yıl gerçekleştirilmiştir. Ameliyathanenin mevcut eksiklikleri de Denizli'de Cillov diye ün yapan Osman Bey'in babası Hacı Mehmet Efendi tarafından karşılanmıştır. Hastanenin bulunduğu arsanın bitişiğinde yer alan Pendeli ve Papayani'ye ait arsalar⁵¹ ile yine hastanenin yanında bulunan ve kabristan yeri olarak ayrılan arsalar da aynı yıl içerisinde istimlak edilerek hastane arsasına dahil edilmiştir.⁵²

Resim 1: Denizli Memleket Hastanesi, 6 Eylül 1928.

Kaynak: Coşkun Önen Arşivi

Binbaşı ve Başhekim olan Mustafa Kerimi Bey ile Op. Dr. Hamdi Berkman'dır. Hastanenin ilk doktoru olan Mazhar Müfit Bey, 1920 seçimlerinde Aydın Milletvekili olduğundan dolayı görevinden ayrılmış yerine ise, Hükümet Tabibi sıfatıyla Dr. Kazım Samanlı ve Belediye Doktoru unvanıyla Haydar Bey getirilmiştir.

50 Tarhan Toker, *Denizli Sağlık Tarihi, Sağlık Kurum ve Kuruluşları*, Denizli Devlet Hastanesi Yardım Derneği Yayını No:1, Denizli, 1986, s.34.

51 Toker, Pendeli ve Papayani'ye ait olan bu arsaların Milli Emlak'a ait olduğunu aktarmıştır. Bkz. Toker, *Denizli Sağlık Tarihi*, s.34., Tarhan Toker, *Denizli Tarihi*, Yenigün Matbaası, Denizli, 1967-1968, s.163.

52 Akşit, a.g.e., s.20.

1926'da hastane doktor kadrosu artırılarak Ali Rıza Bey göreve başlamış,⁵³ Dahiliye Mütahassıslığına Dr. Kemal Şakir Bey, Baş Eczacı olarak da Kimyager Hikmet Bey atanmıştır. Böylece doktor sayısı 3'e yükseltilmiş, yatak sayısı ise 75 olarak devam etmiştir.⁵⁴ 1927'ye gelindiğinde yatak sayısı 75'den 100'e çıkartılmış, hastanenin pansuman ve malzeme odaları ile koridorunun zeminleri de yenilenmiştir.⁵⁵ Ayrıca hastanenin ilk ambulansı olan "Sıhhi İmdat Otosu" da bu yıl alınarak Denizli halkının hizmetine sunulmuştur. Sıhhi imdat otosu, Vali Mithat Kalabalık'ın görev yaptığı dönemde satın alınmış ve parasının büyük bir kısmı Çallı Hacı Mehmet ve Necip Beyler tarafından karşılanmıştır.⁵⁶ Aynı yıl Op. Dr. Hamdi Berkman'ın kardeşi olan Radyoloji Uzmanı Tevfik Berkman,⁵⁷ Almanya'dan dönüşü sonrası Denizli Memleket Hastanesi'nde radyoloji uzmanı olarak görev yapmaya başlamış ve kendi imkanları ile bir röntgen tüpü üreterek, Denizli halkına mevcut dönem şartlarının üstünde ve modern anlamda bir sağlık hizmeti vermeye başlamıştır.⁵⁸ Ayrıca bu yıl röntgen cihazı alınması için özel idare bütçesinden 7.000, mefruşat için 1.500 ve diğer devam eden masraflar için de 19.980 lira ödenek ayrılmıştır.⁵⁹

Denizli Memleket Hastanesi'nin bahsi geçen 1927 yılı itibariyle mevcut durumunu Dr. Kemal Şakir de aynı yıl yayımlanan eserinde detaylı olarak belirtilmektedir. Dr. Şakir, Denizli Memleket hastanesinden şöyle bahsetmektedir:

*"Merkez vilayette bir hastane vardır. Elli yataklı temiz, muntazam bir hastanedir. Şehrin havadar yerindedir ve etrafı açıktır. Aynı zamanda şehre ve çarşıya yakındır. Vilayet merkezindeki hastanenin bir ser tabibi (baştabip), bir operatörü, bir nisaiye mütehasısı (kadın doğum uzmanı) vardır. Bakteriyoloji, göz, röntgen şubelerine çok daha fazla ihtiyaç vardır. Hastanenin bu ihtiyaçları için yeniden pavyonların ilavesi ve ödeneğin karşılanması lazımdır."*⁶⁰

53 Toker, *Denizli Sağlık Tarihi...*, s.34.

54 Toker, *Denizli Tarihi*, s.163., Ahmet Akşit, Dahiliye Mütahassıslığına 1927 yılında Feyzi Bey'in tayin edildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Dahiliye doktoru olarak Dr. Kemal Şakir Bey, Baş Eczacı olarak da Kimyager Hikmet Bey'in tayinlerini 1929 olarak işaret etmiştir.

55 Akşit, *a.g.e.*, s.20. Mehmet Ali Yüksel, *Her Yönüyle Denizli Kazası*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2016, s.175.

56 Önen, *a.g.m.*, s.14.

57 A. Tevfik Berkman; 1900 yılında Denizli'de dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimin Denizli'de tamamladıktan sonra İstanbul Tıp Fakültesi'ne girdi. Okulu başarıyla bitirip Avrupa'da ihtisas yaptı. Radyoloji alanında Avrupa ve Amerika'da gerçekleştirilen kongrelerde Türkiye'yi temsil etti. Ayrıca Berkman, İstanbul Üniversitesi Radyoloji Enstitüsü Radyoterapi Kürsüsünün kuruculuğunu da yaptı. Yayımlanmış 21 kitabı ve 200'e yakın makalesi bulunmaktadır. Bkz. Şükrü Tekin Kaptan, *Denizlili Meşhurlar*, EGAY-DER Yayınları No:1, Denizli, Haziran-2002, s.55.

58 Hasan Doğan, "Denizli Devlet Hastanesi'nin Dünü ve Bugünü", *Detay*, (3), 1999, s.16.

59 Akşit, *a.g.e.* s.20.

60 Şakir, *a.g.e.*, s.173., Dr. Kemal Şakir 1927 yılında basılan bu eserinde hastanenin 50 yataklı olduğunu söylemektedir. Fakat hastanenin yatak sayısı 1924'de 75'e, 1927'de ise 100'e çıkarılmıştır. Dr. Kemal Şakir'in bu eserini önceden yazdığı ve düzeltme yapmadan 1927'de basıma verdiği kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir.

1928’de hastaneye ilk röntgen kadrosu tahsis edilmiş, kalorifer yaptırılmış ve ilk etüv cihazı alınmıştır. Aynı yıl Tavaslıoğlu Mustafa Bey’in eşi Fatma Hanım tarafından hastaneye 64 adet demir hasta karyolası teberru edilmiştir.⁶¹ 1929’da da idare memuru Hüseyin Bey’in vefat etmesi üzerine yerine baytar Cemil Balçık tayin edilmiştir. 1930’a gelindiğinde ise hastanenin doktor kadrosu 5’ e çıkartılmış, bunun yanında 2 eczacı, 2 idare memuru, 3 hemşire, 1 şoför, 19 hastabakıcı, 3 aşçı ve 1 çamaşırcıyla beraber hastanenin toplam personel sayısı 36’ya ulaşmıştır.⁶²

Denizli Memleket Hastanesi bünyesinde görev yapan hekim ve diğer sağlık personellerinin sayılarında artış olması, hastanenin büyüme ve gelişme endeksini de doğru oranda etkilemiş, bu etkileşim hastaneye müracaat eden hasta sayısında ki artışı da açık bir şekilde ortaya koymuştur. Öyle ki, hastanenin tam manasıyla faaliyete geçtiği 1919 yılı itibariyle polikliniğe başvuran hasta sayısı 80 iken, 1923’de 2.540, 1929 yılı sonları itibariyle de 4.471’e yükselmiştir.⁶³ Hastanenin ihtiyaçları da gelen hasta sayısına göre daha da artmıştır. Bu kapsamda 1931 yılı özel idare bütçesinden karşılanmak üzere, Denizli Memleket Hastanesi için ihtiyaç duyulan 19.030 liralık tıbbi ilaç ve levazım malzemelerinin satın alınması, Sağlık Bakanlığı’nın teklifi ve Maliye Bakanlığı’nın olumlu mütalaası üzerine İcra Vekilleri Heyeti’nin 15 Kasım 1931 tarihli kararnameyle kabul edilmiştir.⁶⁴ Aynı yıl Denizli Memleket Hastanesi Sağlık Dairesi ile kimyahanenin gerekli ihtiyaçları için toplanmış olan 20.825 liralık tıbbi levazım bedelinin 1932 yılı özel idare bütçesinden karşılanmasına dair izin verilmesi ve bu kapsamda Kambiyo Kararnamesinin alınması Sağlık Bakanlığı’nca Başbakanlıktan talep edilmiştir.⁶⁵ 1932 yılının sonlarında ise Denizli Memleket Hastanesi sağlık dairesi için gerekli olan yabancı tıbbi malzemelerin ücretleri, özel idare bütçesinden verilmek üzere hazırlanan 9682 sayılı kararnameye göre memleket içinden satın alınması, Sağlık Bakanlığı’nın tezkereleri uyarınca ve İcra Vekilleri Heyeti’nin 18 Aralık 1932 sayılı kararnamesiyle kabul edilmiştir.⁶⁶

Hastanenin her geçen gün artan araç-gereç ve tıbbi malzeme eksliğinin yanında doktor ve diğer sağlık personeli ihtiyacı de doğmuş ve personel sayısında belirli seviyede bir artış yapıldığı görülmüştür. Bahsi geçen 1932 yılı itibariyle Denizli Sağlık Müdürü de dahil olmak üzere Denizli Memleket Hastanesi’nde görevli doktor ve diğer sağlık personellerinin isimleri aşağıdaki tabloda detaylı olarak gösterilmiştir.

61 Uysal, *a.g.e.*, s.175.

62 Akşit, *a.g.e.*, s.21.

63 *A.g.e.*, s.61.

64 BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 24.75.14/15.11.1931

65 BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 191.309.8.5-3/16.01.1933

66 BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 32.75.17/18.12.1932

Tablo 4:1932 Yılında Denizli Memleket Hastanesi'nde Görevli Doktor ve Sağlık Personeli⁶⁷

Görev Yapan Personelin Kadrosu	Görev Yapan Personel İsmi
Sağlık Müdürü	Cevdet Saraçoğlu
Baştabip ve Operatör	Hamdi Berkman
Dahiliye (İç Hastalıklar) Mütchassısı	Kemal Şakir (Saraçoğlu)
Nisaiye (Kadın Doğum) Mütchassısı	Numan Bey
Röntgen Mütchassısı	Tevfik Berkman
Göz Mütchassısı	Naili Tanülkü
Doktor	Emin Bey
Başhemşire	Meliha Hanım
Hemşire	Şefika Turhan, Pakize Panza
Ebe	Lütfiye ve Bahşende Hanım
Eczacı	Kadri Özbaş
Etüv Memuru	Nuri Ataman
Ayniyat Memuru	Nakip Ziya
İdare Memuru	Cemil Balçık

Tablo 4'de görüldüğü üzere 1932 yılı itibariyle hastanede; 1 baştabip, 5 doktor, 1 başhemşire, 2 hemşire, 2 ebe, 1 eczacı ve 3 memur olduğu anlaşılmaktadır. 1930 yılına ait personel sayılarında doktorların dışında 1 şoför, 19 hastabakıcı ile 3 aşçı ve 1 çamaşırcının çalıştığı belirtilmişti. Fakat bu çalışanların isimlerine ait herhangi bir bilgiye ulaşılamadığından tabloda gösterilmemiştir. Sonuç olarak hastanede görevli toplam çalışan sayısı 1930'da 36 iken 1932'de 39'a yükselmiştir.

İlk olarak 1927'de satın alınan "Sıhhi İmdat Otosu", kullanılamaz hale geldiğinden dolayı dönemin Denizli Valisi Halit Aksoy (1927-1932) tarafından ayrılan ödenekle 1933'de yeni bir sıhhiye imdat otosu satın alınmıştır.⁶⁸ Aynı yıl Dr. Kemal Şakir'in çabalarıyla hastaneye intaniye (enfeksiyon hastalıkları) servisi kazandırılmıştır. Bu dönemde Halit Aksoy'dan sonra göreve gelen Denizli Valisi Fuat Tuksal (1932-1935) tarafından 24 Şubat 1933 Cuma günü 40 yataklı bir Dahiliye pavyonu yapılmak üzere temel atma töreni düzenlenmiş, mevcut doktor kadrosuna da ilaveler yapılarak nisaiye ve göz mütchassısı kadrolarının sayıları artırılmıştır. Denizli Memleket Hastanesi'ne aynı yıl içerisinde Cillov Ali Bey tarafından 500 lira değerinde bir yemek sobası teberru edilmiş, hastanenin dış havuzunun bulunduğu arsa üzerinde yer alan bakkal Halil'in evi de 750 liraya istimlak edilerek yıktırılmıştır. Hastanede 1933'de 2.169 hasta tedavi altına alınmış, bu hastalardan 1.459'u şifa bulurken 108'i vefat etmiştir. 1934'de ise, hastane polikliniğine 11.357 hasta müracaat etmiştir. Dahiliye pavyonunun intaniye servisine tahsis edilen üst bölümü de 935 liraya yapılmıştır.⁶⁹

67 Akşit, a.g.e., s.39.

68 Önen, a.g.m., s.14.

69 Akşit, a.g.e., s.40-44.

1933’de ikincisi alınan sıhhiye imdat otosu zor durumda olan vatandaşlara hizmet vermek için yoğun çaba sarf etmiştir. Nitekim 1935 yılı içinde durumu kötü olan hastalarla, doğum yapacak durumda olan kritik hastalardan toplam 98 kişiye imdat otosu ile hizmet verilmiş olup bu hizmet için 521 lira 85 kuruş ödenek ayrılmıştır. Bu ödeneği aşan durumlarda ise encümen kararı gereğince ekonomik durumu iyi olan hastalardan kilometresi 10 kuruş üzerinden ücret alınacağı, durumu olmayan hastaların ise sıhhiye imdat otosundan ücretsiz faydalandırılacağı kararlaştırılmıştır.⁷⁰ Aynı yıl hastaneye 1.889 hasta yatırılmış, bu hastalardan 1.154’ü şifa bulurken 227 hasta vefat etmiştir. 10.279 kişinin muayenesi de ayakta gerçekleştirilmiştir.⁷¹

Denizli Memleket Hastanesi’nde görev yapan hekimlerin, vatandaşların öneri ve dileklerini dikkate alarak çalışma saatlerinde güncelleme yaptıkları da görülmüştür. Şöyle ki hastanenin kapısında asılı olan levhadaki çizelgeye göre, Cumartesi günü saat 11.00’den 13.00’e kadar, Pazartesi günleri de saat 13.00’den 15.00’e kadar genel muayene yapıldığı, bu genel muayenenin dışında da her gün saat 11.00’den 13.00’e kadar nöbetçi doktorlar tarafından müracaat eden hastalara bakıldığı bildirilmiştir. Hastaneye yatırılması gereken hastaların yatışı yapılmış, yatarak tedavi edilmesine lüzum olmayan hastalar ise reçeteleri verilerek taburcu edilmiştir.⁷²

1935 yılı, Denizli Memleket Hastanesi için diğer yıllara nazaran önemli operasyonların ve gelişmelerin yaşandığı bir yıl olmuştur. Misal vermek gerekirse, hastanenin nisaiye (kadın doğum) mütehassısı Burhaneddin Bey tarafından önemli bir ameliyat gerçekleştirilmiştir. Acıpayam ilçesinin Karaman köyüne kayıtlı olan bir kadın hastanın karnından 36 kg tümör (ur) çıkartılmış ve sağlığına kavuşturulmuştur. Bunun yanında Op. Dr. Ali Suzan Güney tarafından böbrek taşı ameliyatı, Dr. Muhiddin Sügür tarafından da her türlü göz ameliyatları gerçekleştirilmiştir.⁷³ Akşit’e göre, Denizli Memleket Hastanesi’nde 1937-1940 yılları arasında gerçekleştirilen ameliyat sayıları ve durumları şu şekildedir:

70 Osman Nuri Artam, 1937’de aylık halkevi dergisi olan İnanç’ta yayınlanan yazısında sıhhi imdat otosunun kullanım durumuyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Adı geçenin açıklamasında, “Bir imdat otomobili 300.000 nüfuslu vilayetin her başı ağırıyan hastasını nakle imkan bulamayacağı cihetle ancak en ağır yaralısını, en ağır hastasını, en zor doğumunu nakletmek için vilayetçe tahsis edilmiştir” ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadeye göre ikincisi 1933 yılında satın alınan sıhhi imdat otosunun dört yıl sonra da kullanılmaya devam ettiği ve sayısının artırılmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Osman Nuri Artam, (1937), “Sağlık Ögütleri Serisinden”, *İnanç Dergisi*, S.10, s.9.

71 Akşit, a.g.e., s.46.

72 Babadağ, “Hastanemiz Muayene İşine Önem Veriyor”, 19 Teşrinisani 1935, s.1.

73 Akşit, a.g.e., s.46-48

Tablo 5:

Denizli Memleket Hastanesi'nde 1937-1940 Yılları Arasında Yapılan Ameliyat Sayıları⁷⁴

Yıl	Ameliyat Sayısı	Vefat	Adli ve Müstacel (Acil Vakalarda Ölüm)	Acil Olmayan Vakalarda Ölüm
1937	306	26	20	6
1938	336	33	29	4
1939	318	24	18	6
1940	383	35	30	5
Toplam	1.343	118	97	21

1935 yılı içinde gerçekleşen bir başka önemli gelişme de Denizli Memleket Hastanesi Başhekimi olarak görev yapan Op. Dr. Hamdi Berkman'ın, milletvekilliği seçimlerinde, 5. Dönem Denizli Milletvekili olarak seçilmesi olmuştur.⁷⁵ Hamdi Berkman milletvekili olduktan sonra yerine Baştabip olarak Akif Atlamaz görevlendirilmiştir. Yine bu yıl Denizli halkının aynı yardımlarıyla ihtiyaçlara cevap verebilecek düzeyde bir röntgen binası yaptırılmış, bu binanın yapımında en çok katkı sağlayanlar ise, Tavas Kızılcabölük kasabasından Mustafa Yağcı, Babadağ ilçesinden de Hamdi Arman olmuştur.⁷⁶

1936 yılı itibariyle hastanenin bahçesine ait kötü görüntünün önüne geçilmek amacıyla farklı tipte ağaçlar diktirilmiş ve bahçe düzeni sağlanmıştır. 1935 yılından tedavisi devreden hastaların tedavilerine de ayrıca devam edilmiştir. Kısa bir süre görevde kalan Baştabip Akif Atlamaz'dan sonra yerine Osman Nuri Artam, 25 Ocak 1936'da Denizli Memleket Hastanesi Baştabibi olarak atanmıştır. Bu yıl 1.949 hasta yatarak tedavi edilmiş ve bu hastaların 258'si vefat etmiştir. 1936'da hastanenin dahiliye servisine 4.856, hariciye servisine 3.643, göz polikliniğine 1.870, nisaiye servisine de 631 hasta başvurmuş ve muayeneleri yapılarak gerekli olanlara reçeteleri verilmiştir. Toplamda bakılan hasta sayısı ise bu yıl için 11.000'e ulaşmıştır. 1937'de, 2.174 hasta tedavi altına alınmış ve 287'si vefat etmiştir. Aynı yıl içerisinde dahiliye servisine 2.857, hariciye servisine 2.674, göz polikliniğine 1.505, nisaiye polikliniğine de 425 hasta müracaat etmiştir.⁷⁷ Ayrıca bir poliklinik binası yapılması için de çalışmalara başlanmıştır.

1938'de de tedavi altına alınan 2.377 hastadan 266'sı vefat etmiş olup, 80 hasta diğer yıla devredilmiştir.⁷⁸ Aynı yıl hastanenin doktor sayısı 6'ya yatak sayısı da 106'ya çıkarılmıştır. Cumhuriyetin ilan edildiği 1923'den 1940'a kadar,

⁷⁴ A.g.e., s.60.

⁷⁵ Önen, a.g.m., s.14.

⁷⁶ Akşit, a.g.e., s.45.

⁷⁷ A.g.e., s.49-50.

⁷⁸ Akşit, a.g.e., s.50-52.

toplamda 134.061 poliklinik muayenesi yapılmış, bu hastalardan 30.913'ü ise, yatarak tedavi edilmiştir.⁷⁹

Görüldüğü üzere, Denizli Memleket Hastanesinin Cumhuriyet idaresinde geçen (1923-1938) on beş yıllık süreçte, teşkilatlanmasını tamamlamış ve uygar bir sağlık kuruluşu konumuna gelmiştir. Hem Denizli il merkezinde hem de bağlı ilçe, köy ve kasabalarında yaşayan tüm vatandaşlara dönemin mevcut şartlarının üstünde hizmetler verilmiştir. Hastanenin artırılan doktor ve diğer sağlık personeli sayısı, modern şekilde düzenlenen fiziki yapısı, giderilen araç-gereç eksikleri, gerçekleştirilen önemli operasyonlar ve bunlara bağlı olarak hasta sayısında ki artış, hastanenin hizmet kalitesinde yaşanan değişimin çok önemli göstergesi olmuştur.

Denizli Memleket Hastanesi'nin belirtilen bu hizmetleri Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal tarafından beğenilmiştir. Gazi Mustafa Kemal, 4 Şubat 1931'de Denizli'ye ikinci gelişinde Memleket Hastanesini de ziyarette bulunmuş ve hastanenin bütün bölümlerini incelemiştir. Hastalarla görüşen Gazi Mustafa Kemal, Başhekim Dr. Hamdi Berkan'a teşekkür ederek, memnuniyetini belirtmiştir.⁸⁰

2.2. Diğer Sağlık Kurumları

Önceki dönemlere nazaran halk sağlığına çok daha fazla önem veren Cumhuriyet yönetimi, bu konuda *"sıhhati yerinde olmayan insanların hiçbir iş yapmalarına imkan yoktur"* anlayışıyla hareket etmiş ve geniş kapsamlı hizmet ağı kurabilmek için çeşitli sağlık kurum ve kuruluşlarını hayata geçirmeye gayret göstermiştir. Merkezi hükümet, her vilayette olduğu gibi pek çok kazalarda da umumi hastaneler ve doğum evleri tesis etmiştir. Verem, sıtma, frengi ve trahom gibi fiziksel ve ruhsal anlamda yıkıcı etkiler bırakan hastalıklara karşı ayrıca mücadele teşkilatları kurmuştur.⁸¹

1924 yılı itibariyle özel idare tarafından verilen tahsisatlarla her ilçede bir muayene ve tedavi evi açılmıştır. Bu muayene evlerine gerekli olan levazım, yatak ve taşınabilir araç-gereçler temin edilmişse de iki yıl sonra bütçe darlığı yüzünden kapatılmak zorunda kalmıştır. Aynı yıl sadece Buldan ilçesinde bulunan ve ödeneği genel bütçeden karşılanan dispanser faaliyetine devam edebilmiştir. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı), yapımı elli yatak alacak şekilde planlanan bu binanın eksik kalan bölümlerinin tamamlanması için de dört bin lira ödenek vermiştir.⁸² Dr.

79 Toker, *Denizli Sağlık Tarihi...*, s.35.

80 Halil Oran, *Atatürk Denizli'de*, Cumhuriyet'in 50. Yılı İl Kutlama Kurulu Yayınları No:2, Denizli, 1974, s.159., Komisyon, *Denizli İli Kültür Değerleri*, Deha Matbaa, Denizli, 2001, s.98-99. Tahir Kodal, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Ziyaretleri", *AAM Dergisi*, C. XIX, S.55, 2003, s.159.

81 *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.45.

82 *A.g.e.*, s.46.

Kemal Şakir de 1927-1928 yıllarına ait olduğu bilinen ve Denizli’de bulunan sağlık kurumları hakkında şu hususlara işaret etmiştir:⁸³

“Kaza merkezlerinde birer dispanser vardır. Bunlar onar yataklıdır. Bu teşkilat yeterli değildir. Vilayet merkezindeki hastanenin yüz yatağa çıkartılması ve kazalardaki dispanserlerin hastane haline dönüştürülmesi ve uzman doktorlar lazımdır.”

Denizli’de 1930’lu yılların başlarında diş sağlığı alanında uzman kişilerin ve teknik araç-gereçlerle hizmet veren herhangi bir diş merkezi ve diş hekiminin olmadığı bilinmekteydi. Tarhan Toker, söz konusu olan dönemde Denizli’de Dişçi Kazım ve Dişçi Abdurrahman (Tüfekçi)⁸⁴ beylerden başka dişçilerin olmadığını bildirmektedir. Kasaba ve köylerde ise bu husus; berberlerin ve dişçilik hakkında askerlikte bilgi sahibi olmuş belirli kişilerin elindeydi. Tedaviler ise, Sağlık ve hijyen kurallarının yok sayıldığı, paslı ve kirli kerpetenlerin kullanıldığı, hiçbir uyuşturucu madde ve teknik kullanılmadan halk dişçisi olarak tabir edilen kişiler tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu müdahalelerin sonucunda diş kırılmaları, çene kemiğinin çatlaması, ağız içinde yaralar ve apselerin oluşması sık görülen vakalardandı. Öyle ki bu yaraların iyileşmesi aylar sürmekteydi. Tarhan Toker, 1931’de Çal Merkezinde bulunan Gazi Okulu’nda öğretmenlik yaparken kendisinin de halk dişçisi olarak adlandırılan bu kişiler tarafından dişinin çekildiğini, fakat bu işlemden sonra dişinin apse yapıp yaklaşık üç ay süreyle acı çektiğini bundan sonraki zamanlarda meydana gelen diş rahatsızlıkları için, en yakın diş merkezinin olduğu İzmir’e gittiğini belirtmektedir.⁸⁵

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren merkezi hükümetin destekleriyle yapılan ve yapılması planlanan sağlık kurumlarının yanında özel girişimlerin de olduğu görülmüştür. 1935 yılına kadar Denizli Memleket Hastanesi başhekimisi olarak görevde kalan Op. Dr. Hamdi Berkman, ilk özel hastane statüsünde değerlendirilebilecek olan “Dr. Hamdi Berkman Sağlık Yurdu”nu Denizli’ye kazandırmış ve bu hususta bir ilke imza atmıştır.⁸⁶

Denizli’de yaşanan salgınları önlemek ve tedavi etmek için de çalışmalar yapılmış, teşkilatlar kurulmuştur. Bu kapsamda Aydın mücadele teşkilatı muntikasına bağlı olarak vilayet merkezinde sıtma mücadele teşkilatının inşa edildiği tespit edilmiştir. Bünyesinde bir doktor ve dört sağlık memuru bulunan

83 Şakir, *a.g.e.*, s.173.

84 Dişçi Abdurrahman lakaplı Abdurrahman Tüfekçioğlu, 1902’de Denizli’de dünyaya gelmiştir. Mesleğini seven, olgun, saygın, sosyal ve sportif faaliyetlere önem veren ve Denizli halkı için seçkin bir şahsiyettir. Milli Mücadele’de aktif olarak görev yapmış ve ayağından yaralanmıştır. Milli Mücadele’deki önemli hizmetlerinin yanında, Denizli’de başta sağlık olmak üzere sosyal, kültürel ve sportif faaliyetleri ile öne çıkmış biri olmuştur. Denizli’nin diplomalı ilk Diş Hekimi olan Abdurrahman Bey, 22 Ekim 1995’de vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Önder Göçgün, *Denizli’ye Hizmet ve Gönül Verenler 1*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.29-34.

85 Toker, *Denizli Sağlık Tarihi...*, s.40.

86 Önen, *a.g.m.*, s.14.

bu kuruluş, Denizli, Sarayköy, Buldan ve Çal ilçelerinin 61 köyünde aktif olarak mücadele yürütülmüştür. 1936'da da Çivril'in 33 köyünde sıtma ile mücadelenin yapıldığı yerler arasına alınmıştır. Sıtma ile mücadele teşkilatı, 1938'e kadar şu hizmetleri gerçekleştirmiştir:⁸⁷

Toplam da 4.958 metre yeni kanal açma

3.360 metre kanal temizlettirme

1.543 metre çukur doldurtma

3.625 metre yeni arık açtırma

4.035 metre arık temizlettirme

7 kuyu kapatma

1.216 hela (tuvalet) çukuru kazdırma

17 çeşmeyi ıslah ettirme

Sıtma teşkilatı, bu hizmetlerden başka 1938 yılına kadar 266.232 sıtmalı hastayı tedavi altına almış ve bunlardan 88.777'sini muayene etmiştir. Bu tedavi sürecinde 1.170 kilo 645 gram kinin kullanmıştır. Ayrıca küçük yaştaki çocuklar için 85.579 adet tatlı sülfato komprimesi⁸⁸, 13.385 adet kuvvet komprimesi dağıtmış ve 209 adet ampul kinin tatbik ettirmiştir. 89.840 kişinin de sıtma mikrobi taşıyıp taşımadığına dair kan testleri yapılmıştır.⁸⁹

3. Denizli ve Kazalarında Görülen Hastalıklar

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Denizli halkının karşılaştığı en önemli sağlık sorunlarının başında bulaşıcı ve salgın hastalıklar gelmektedir. Görülen bu salgınların en önemlilerinin ise sıtma ve verem olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu salgınların yanında enfeksiyona bağlı hastalıklarda azalma yaşanırken damar hastalıkları, neoplazmlar (tümörler) ve serebral (beyine bağlı) rahatsızlıklar, sıtma ve veremden sonra en fazla ölüme sebep olan hastalıklardandır.⁹⁰ Ayrıca anılan bu hastalıkların dışında çevre, ve kişisel temizlik gibi çeşitli sebeplerden kaynaklanan hastalıklar da ölümlere ve kalıcı hasarlara sebep olmuştur. Bu konuda bir fikir verdiği için Denizli Vilayeti Sıhhiye Müdürlüğü tarafından hazırlanan 1925 yılına ait tablo olduğu gibi sunulmuştur.

87 Aydın mücadele teşkilatı muntikasına bağlı olarak kurulan ve hizmet veren "Sıtma Mücadele Teşkilatı"nın kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememiş olup, kent merkezi ve köylerinde aktif olarak hizmet verdiği anlaşılmıştır. Bkz. *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, s.47.

88 Komprime; Genellikle yassı ve silindir şeklinde bulunan katı ilaç veya sıkıştırılmış hap, tablet.

89 Akşit, a.g.e., s.47.

90 Kodal, *Atatürk Döneminde Denizli*, s.160.

Tablo 6: 1925 Yılı Denizli Merkez ve Kazalarına Ait Ölüm Cetveli⁹¹

Hastalıklar	Merkez		Sarayköy		Buldan		Çal		Tavas		Acıpayam		Toplam	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Sıtma		1				1							0	2
Dizanteri											1		1	0
Akciğer Veremi	14	11	2	9	5	7	6	5	4		1		32	32
Sa'ir Aza Veremi	1	1	1	1	3	3		7	5	1			10	13
Zatürre	16	10	28	27	6	9	4	6	16	6	4	6	74	64
Sıtma ve İthilatı (Etkisi)	15	9	12	20	7	11	2	2	6	5	7	3	49	50
Frengi											5	2	5	2
Akıl ve Sinir Hastalıkları			1	1					1				2	1
Karaciğer Hastalıkları	2		4	1	1	3	1	5	3		2	1	13	10
İdrar Yolu Hastalıkları	10	1	2	1	1	3	12	9	7	2	7	1	39	17
Mide ve Bağırsak Hastalıkları	17	18	23	22	6	3	2	5	12	4	21	8	81	60
Kalp ve Damar Hastalıkları	7	5	14	12	3	2	2	3	13	14	3	2	42	38
Rahim ve Çevresi Hastalıkları		1								1		2	0	4
Doğum Bozuklukları Hastalıkları	2				4	4							6	4
Çeşitli Dahiliye Hastalıkları	95	91	96	74	108	114	48	25	231	59	192	123	770	486
Çeşitli Hariciye Hastalıkları	13	1	1				5	1	5		2	1	26	3
Toplam	192	149	184	168	144	160	82	68	303	92	245	149	1150	786

91 Denizli Vilayeti Sıhhiye Müdürlüğü tarafından tespit edilen ve Dr. Kemal Şakir tarafından düzenlenen tablodan sadece yerleşim merkezleri ve hastalıklar baz alınarak aktarılmıştır. Ayrıca toplamlarda hatalar olduğu tespit edilmiş ve bu toplam hataları tabloda düzeltilerek verilmiştir. Ayrıca Kodal'a göre, baskı hatası olabileceği ve verilerin 1920'li yıllara ait olma ihtimalinin bulunduğu aktarılmıştır. Bkz. Şakir, *a.g.e.*, s.187-188.

1925 yılı itibariyle Denizli ve kazaları içerisinde en çok ölüme sebep olan hastalık, Dahiliye (iç hastalıkları) hastalıkları olmuştur. 1.256 kişinin yaşamını yitirmesine sebep olan Dahiliye hastalıklarının içerisinde en çok ölüm vakası, mide ve bağırsak rahatsızlıklarında görülmüştür. Bu dönemde temiz ve kullanışlı su olmaması ve mevcut suların da lağım suları ile karışması mide ve bağırsak vakalarından dolayı ölümlerin artmasında önemli bir etken olmuştur. En az ölüme sebep veren hastalıklar; sıtma, akıl ve sinir hastalıkları ile rahim hastalıkları olarak görülmüştür. En çok ölümün yaşandığı kazalar ise; 395 kişiyle Tavas, 394 kişiyle de Acıpayam olduğu anlaşılmıştır. Sözü edilen zaman içinde Denizli kent merkezi ve kazalarında tespit edilebilen ve etkisi bakımından büyük hasarlar bırakan hastalıkların başında ise sıtma ve verem olduğu anlaşılmıştır.

3.1. Sıtma

Denizli'nin kuzey bölgelerinde bir hayli fazla bulunan bataklıklar sebebiyle sıtma hastalığı çok yaygın olarak görülmüştür. Bu salgının insan üzerinde meydana getirdiği fiziksel değişimi tasvir etmek ise mümkün olabilmıştır. Örnek vermek gerekirse, Şamlı'da bulunan Salih Ağa Çiftliği'nde ve Çivril'de yaşayan halkın, şiş karınlı ve sarı benizli olduğu ve dalakları kasığına kadar inmiş olan insanların özellikle de çocukların bir hayli fazla olduğu görülmüştür. Bu hastalıkla mücadele kapsamında kısmen de olsa hastalığı önleme çalışmaları yapılmış fakat önemli bir ilerleme kaydedilememiştir.⁹² Sıtma salgınının yayılmasını engellemek için hastalık bulaşan vatandaşlar kayıt altına alınarak kinin dağıtılmış, fakat halk kinin ilacını usulüne uygun kullanamamıştır.⁹³

Bilindiği gibi sıtma hastalığı, çok eski dönemlerden bu yana pek çok insanın yaşamını yitirmesine sebep olan ölümcül bir hastalık olarak kendini göstermişti. Öyle ki, I. Dünya Savaşı sırasında ordu sağlık teşkilatının yaptığı araştırmaya göre, Samsun bölgesinde % 70, Ordu'da % 50, Toros tünellerinde çalışan işçilerde % 50, Söke civarında % 44 ve İstiklal Harbinde savaşıyan askerlerde de % 40 oranında sıtma mikrobuna rastlanmıştır. 1917-1925 yılları arasında ülke çapındaki sağlık müdürlerinin raporlarında bildirilen sıtmalı hasta oranı ise şu şekildeydi:

92 Şakir, *a.g.e.*, s.177-179.

93 Mustafa Karatepe vd., "Dr. Kemal Saraçoğlu'na Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'nin Sağlık Durumu", *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (16), 2009, s.33.

Tablo 7: 1917-1925 Yılları Arasında Türkiye’de Sıtımalı Hasta Oranı⁹⁴

Şehirler	Sıtımalı Hasta Oranı (%)	Şehirler	Sıtımalı Hasta Oranı (%)
Ankara	40-90	Mardin	80
Denizli	90	Seyhan	78
Antalya	86	İzmir	72
Balıkesir	82	Samsun	72
İstanbul	80	Trabzon	68

Türkiye’de 1917-1925 yılları arasında sıtımalı hasta oranının en çok görüldüğü il Ankara ile birlikte % 90 oranıyla Denizli olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren pek çok konuda kalkınma ve büyüme stratejisiyle hareket eden ve yenilikçi bir anlayışa sahip olan Cumhuriyet yönetimi, Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde görülen salgın vakalarıyla mücadele yöntemleri geliştirmiştir. Bu kapsamda çoğu bölgede halka ücretsiz kinin dağıtılmış ve belirli bir dönem bu hizmete ara vermeden devam edilmiştir.

Sıtma hastalığı ile ilgili olarak Denizli’de yaşanan önemli ve örnek sayılabilecek gelişmelerden biri de CHP İl Kongresinde alınan karardır. 10 Aralık 1936’da Denizli Valisi ve CHP İl Başkanı olarak görev yapan Ekrem Ergür’ün başkanlığında gerçekleşen kongrede, geçmiş iki yıl boyunca halktan toplanan dilek ve öneriler değerlendirilerek bazı çalışmalar yapılmıştır. Şöyle ki, Denizli merkeze bağlı 9 köy sıtma mücadele mıntıkası kapsamına alınarak sıtmayla mücadele kadrosu genişletilmiş, Çivril ilçesi sıtma mücadele mıntıkası içine alınmış, Denizli ve civarındaki bataklıklar kurutularak göçmenlerin bu bölgelere yerleşmeleri karar altına alınmış ve uygulanmıştır.⁹⁵

Ayrıca kentte yaşanan sıtma vakalarına karşı halkı bilinçlendirmek için Başbakanlığın genelgesi doğrultusunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Denizli mıntıkasında 1 Nisan 1937’den itibaren “*Sıtma Mücadelesi Küçük Sıhhat Memurluğu*” kursu açılacağı duyurulmuş olup, bu kursun bir buçuk ay süreyle devam edeceğini, katılmak isteyen vatandaşlarda ortaokul tahsili arandığı ve bu şartlara haiz olanların kendilerine ait açık bir dilekçe ile “*Sıtma ile Mücadele Reisliği*”ne müracaat etmeleri gerektiği bildirilmiştir.⁹⁶

94 Fatih Tuğluoğlu, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4), 2008, s.353.

95 Hakkı Uyar, “Tek Parti Döneminde Denizli’de Siyasal Hayat”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumunu Bildirileri 6-7-8 Eylül*, PAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, C.1, Denizli, 2007, s.567-569.

96 *Denizli*, “Sıtma Mücadelesi Reisliğinden”, 6 Mart 1937, s.2.

3.2. Verem

1923'den itibaren halk sağlığını önemli ölçüde etkileyen hastalıklardan bir diğeri de verem olmuştur. Dr. Kemal Şakir'in Denizli'de verem hastalığı ile ilgili detaylı olarak aktardığı bilgiler ise şöyledir:⁹⁷

"Verem hakikaten korkunç derecededir. Merkezi vilayette bizzat yaptığım istatistikte bulaşıcı hastalıklara nisbetle % 17.5 raddesinde görülmüştür. Sarayköy'e tabi Kadıköy (Babadağ) nahiye merkezinde umumiyetle yayılmış bir haldedir. Kadıköy'de verem'in fazlalığına sebep; evler üst üste yapılmış, sokaklar dar, bahçeler yok, halk dokumacı olduğu için destgahda (tezgahta) çalışırken yarı beline kadar toprağın içindedir. Bu vaziyette verem'in kolayca yayılması anlaşılabilir. Denizli de ise vaziyet aksidir. Halk çok fakir, hayat ise çok pahalıdır. Verem'in bu şartlar altında yayılması pek kolaydır."

Ülke genelinde sıtma, frengi ve trahom salgınlarıyla beraber büyük ölçüde verem hastalığının bir sonucu olarak, çocukluk döneminden başlamak üzere ölüm hızlarının yüksek olduğu tespit edilmiş olup, 1931'de ve sadece 33 ilde yapılan araştırmaya göre, genel ölüm hızının binde % 20'nin üstünde olduğu ve ölüm nedenlerinin başında da verem olduğu ayrıca yer almıştır.⁹⁸

4. Diğer Hastalıklar

Dr. Kemal Şakir (Saraçoğlu), cinsel ilişki yoluyla bulaşan Frengi hastalığının, Denizli kent merkezinde yaygın olmamakla birlikte Acıpayam ilçesine bağlı Kızılhisar (Serinhisar) yöresinde yoğun olarak görüldüğünü işaret etmiştir. Bu hastalıklarla mücadele konusunda öncelikle Denizli kent merkezinde bulunan hayat kadınları, zabıta ve doktor gözetimi altında bir umumhaneye toplatılmıştır. Ayrıca bölge halkının dini yönden de aydınlatılması sağlanmış, müslüman toplumlarında bu yaşam tarzının hoş karşılanmadığı, ilgili kurumlar aracılığıyla anlatılarak hastalığın yaygınlaşması engellenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Dr. Kemal Şakir, Denizli kent merkezinde fuhuş olaylarının yaygın olmadığını ve resmi olarak bilinen hayat kadınlarının sayısının yirmi bir olduğunu, özellikle de I. Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar fuhuş vakalarının ilçelerde gayri resmi olarak devam ettiğini aktarmıştır.⁹⁹

97 Şakir, *a.g.e.*, s.179.

98 İzzettin Betaş, "Sözlü Tarihin Tanıklığında Cumhuriyet Döneminde Buldan'da Verem Gerçeği ve Veremle Mücadele", *Buldan Sempozyumu Bildirileri (23-24 Kasım 2006)*, 1, Denizli, 2006, s.205.

99 Dr. Kemal Şakir'in aynı eserinin sonunda verilen, Denizli Vilayeti Sıhhiye Müdürlüğü tarafından 1925 yılına ait olarak, merkez ve ilçeleri kapsayacak şekilde düzenlenen, hastalık ve ölüm sayılarının ayrıntılı olarak tanzim edildiği cetvelde, frengi hastalığının 2 kadın ve 5 erkek olmak üzere toplam 7 kişide görüldüğü aktarılmıştır. 1925 yılına ait olan bu tabloya göre frengi hastalığının özellikle Acıpayam (Serinhisar) yöresinde yoğun olarak görüldüğü

Denizli'de halk sağlığını tehdit eden hastalıklardan bir diğeri de trahom'dur. Dr. Refik Saydam, 1935'de yaptığı açıklamada, trahom hastalığının Denizli'de muayene edilen vatandaşlar arasında % 0,1 oranında görüldüğünü belirtmiştir.¹⁰⁰ Gıda malzemelerinin bol miktarda görüldüğü fırınlar, bakkal dükkanları ve pazar yerlerinde trahom hastalığı taşıyan sineklerin varlığı, önemli bir sorun olarak halk sağlığını sürekli tehdit etmiştir.¹⁰¹

Denizli halkının 1938 öncesinde baş etmek zorunda kaldığı bir başka hastalık ise tifo olmuştur. Kirli suların bulaştığı ve bu sularla yetiştirilen temel gıda ürünlerinden insanlara bulaşan bu hastalıkla mücadelede Denizli halkı oldukça zorlanmıştır.¹⁰² Kentteki kirli sularla insanlara sirayet eden hastalıklar amipli dizanteri ve tifo olarak görülmüştür. Tek tek vakalar halinde görülen bu hastalıklara, en az Tavas kazasında rastlanılmıştır. Bu hastalıkların yanında pis suları kullanan vatandaşlarda ekseriyetle solucan görülerek, mide ve bağırsak hastalıklarına sebep olmuştur.¹⁰³

Denizli ve kazalarında görülen hastalıklara bağlı olarak, hastane ve diğer sağlık kurumlarının hizmetleri dışında oluşturulan gezici sağlık ekipleri, köy ve kasabalarda hastalık bulaşan vatandaşlara hizmet götürmüşlerdir. Kuruluşu 1932'de gerçekleşen Denizli Halkevi,¹⁰⁴ bu hususta öncü bir kurum olmuş ve hastalıklarla mücadele kapsamında sağlık heyeti oluşturarak belirli dönemlerde köy ve kasabaları ziyaret etmiş, heyette bulunan doktor ve diğer sağlık personelleriyle hasta olan köylüleri tedavi etmişlerdir. Denizli merkeze bağlı bir köyde yapılan taramada yüzlerce hasta olduğu tespit edilmiş ve bu hastaların özellikle kirli suları kullandıklarından dolayı mide ve bağırsak hastalıklarına yakalandıkları anlaşılmıştır.¹⁰⁵ Ayrıca çocuklarda özellikle de yaz aylarında ishal hastalığı sıkça rastlanmıştır.¹⁰⁶

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Denizli ve kazalarında tespit edilerek yukarıda isimleri zikredilen hastalık ve salgınların yanında, şarbon hastalığının da bölgede görüldüğü anlaşılmıştır. Şarbon, halk arasında dalak olarak adlandırılan ve hayvanlardan insanlara temas yoluyla geçebilen bir hastalıktır. En çok köylerde ve kırsal kesimlerde vuku bulduğu tespit edilmiştir. Bu hastalık konusunda halkın eğitimsiz ve bilinçsiz oluşu ise hastalıkla mücadele konusunu zorlaştırmıştır.¹⁰⁷

iddiası zayıf bir ihtimal olmaktadır. 1925 yılına ait hastalık ve ölüm sayılarının hazırlandığı cetvel için bkz. Şakir, *a.g.e.*, s.181-188. (Tablo-6)

100 Altay, *a.g.t.*, s.81.

101 M. Sügür, "Sinekler ve Zararları", *İnanç Dergisi*, S.15, 1938, s.12.

102 Suzan Güney, "Sağlık Örgütleri Serisinden", *İnanç Dergisi*, S.16, 1938, s.9-11.

103 Şakir, *a.g.e.*, s.177.

104 Denizli'de kurulan Halkevi ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman İnan, "Denizli'deki Halkevleri ve Faaliyetleri 1932-1951", *AÜTTE Atatürk Yolu Dergisi*, S.25-26, Mayıs-Kasım, 2000, s.135-157.

105 Ata Lütfi Özdil, "Evimizin Köy Gezileri", *İnanç Dergisi*, S.18, 1938, s.8-9.

106 Sügür, *a.g.m.*, s.12.

107 A. Rifat Haznedaroğlu, "Sağlık Örgütleri Serisinden", *İnanç Dergisi*, S.12, 1938, s.7.

Sevindirici bir husus olarak, Denizli’de akıl rahatsızlıkları ise neredeyse yok denecek kadar azdır. Öyle ki Anadolu’nun geneli itibariyle bu hastalığın en az görüldüğü yerlerden biri bu kentimiz olmuştur. Şehirde eskiden beri tanınmış birkaç akıl hastasından başka hastalıklı kimse yoktur. Bir yılda neredeyse bir kişinin bile akli rahatsızlığının olmadığı bilinmektedir. Bunların yanında çocuk sağlığına da çok fazla ehemmiyet verilmediği anlaşılmaktadır. Düzensiz ve bilinçli olmayan yeme alışkanlığı ile buna bağlı olarak oluşan sindirim bozuklukları sebebiyle ölen pek çok bebek ve çocuk vardır. Özellikle de yeni doğan bebekler, yanlış bakım ve uygulamalardan dolayı kalıcı hastalıklara maruz kalmışlar ya da yaşamlarını yitirmişlerdir.¹⁰⁸

Sonuç

Cumhuriyet’in ilan edildiği ilk günden itibaren, Cumhuriyet hükümetleri’nin devraldığı sorunlu yapıdaki sağlık hizmetleri çözüme kavuşturulmaya çalışılmış, büyük bir özveri ile gerçekleştirilen reformlarla, sağlık hizmetlerinin uygar milletler seviyesine çıkartılması hedeflenmiştir. Özellikle hastane ve diğer sağlık kurumlarının sayı ve nitelik olarak kapsamlı hale getirilmeleri sağlanmış; doktor, hemşire, ebe ve diğer sağlık personel sayıları peyderpey artırılmıştır.

Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte il statüsünü kazanan Denizli de, bu dönemden itibaren birçok alanda olduğu gibi sağlık alanında da bir kabuk değiştirme sürecine girmiştir. Cumhuriyet hükümetleri’nin Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yürüttüğü ekonomik, sosyal ve sağlık politikaları, Anadolu’nun hemen her vilayetinde olduğu gibi Denizli’de de karşılık bulmuştur.

Önceki dönemlerden bu yana örneklerine sık rastlanılan sağlık hususundaki köhne usuller ve tedavi yöntemleri, çağdaş değerlerin toplum üzerindeki etkisi ve modern yöntemlerin yaygınlaşmasıyla terk edilmeye başlanmıştır. Bu sürecin hızlanmasında sosyo-kültürel ve eğitim alanındaki hizmetler de önemli ölçüde etkili olmuş, Halkevleri gibi tüzel kuruluşlar bu sürece katkı sağlamışlardır. Özellikle kırsal bölgelerdeki vatandaşlara salgınlar, tedavi yöntemleri ve temizlik konusunda eğitici bilgiler verilmiş, bu amaçla bulaşıcı hastalıkların yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yapılan hamleler ve iyileştirme çalışmaları, Bakanlık ve İl Sağlık Müdürlüğü arasında koordineli olarak yürütülürken, Denizli Belediyesi ve İl Özel İdare tarafından sağlanan belirli seviyedeki ödeneklerle hizmetlerdeki aksaklıklar giderilmeye ve faaliyetler desteklenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde, özellikle belediye bünyesinde gerçekleştirilen kent temizliği, içme ve kullanım sularının bakımı ile halk sağlığını tehdit eden faktörlerin ortadan kaldırılması

108 Şakir, *a.g.e.*, s.181-183.

gibi hizmetler hayata geçirilmeye çalışılsa da belediyeye ait çalışmaların istenilen seviyede yapılamadığı görülmüştür.

Denizli ve kazalarına çok önemli hizmetler veren, sağlık kurumları kapsamında öncü kuruluş olarak nitelendirilen ve kısıtlı imkanlarla 1919’da kurulan Denizli Memleket Hastanesi, her geçen dönem kendini yenileyerek varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren hastanenin fiziki, tıbbi araç-gereç ve malzeme eksikliği giderilmeye çalışılmış, ihtiyaç duyulan doktor ve diğer sağlık personeli de kademeli olarak artırılmıştır. Çağın şartları gereği görev yapan nitelikli doktor ve diğer sağlık personellerinin özverili çalışmalarıyla mevcut imkanlar genişletilmiş ve hastane bünyesinde önemli operasyonlar gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet hükümetleri ile birlikte yeniliklerine hız verilen ve her türlü eksiklikleri giderilmeye çalışılan Memleket Hastanesi, bu alanda birincil kurum vasfına sahip olmuştur. Devam eden süreçte merkez ve kazalarda ihtiyaç ve imkanlar dahilinde çeşitli sağlık kurum ve kuruluşlar da inşa edilmiştir.

Denizli ve çevresinde görülen salgın hastalıklar ve etkileri yerel yönetim merkezleriyle koordineli çalışma sonucunda tespit edilebilmiş ve alınan tedbirler süratle hayata geçirilmiştir. Merkez ve bağlı köylerde sağlık taramaları yapılmış, gerekli görülen durumlarda da vatandaşlar tedavi altına alınmıştır. Ayrıca ilaç sağaltım faaliyetleri ile koruyucu halk sağlığı uygulamaları ücretsiz yürütülmüş, ilaç ve gerekli tıbbi malzeme tedariki gerçekleştirilerek mülki ve idari birimler nezaretinde dağıtımı sağlanmıştır.

Millî Mücadele sürecinde adından sıkça söz ettirerek Mustafa Kemal Atatürk’ün takdirini kazanan Denizli, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren merkezi hükümetin politikalarına paralel olarak gelişme göstermeye devam etmiş ve sunduğu sağlık hizmetleriyle bölgede öncü kentlerden biri olmuştur. Bu alanda hizmet yelpazesini her gün genişleten Denizli, Türkiye çapında nitelikli sağlık hizmeti veren bir il konumuna ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

II. Resmi Yayınlar

Denizli Belediye Başkanlığı 1989-1990 Çalışma Raporu

Düster

Resmi Gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

T.C. Devlet Salnameleri (1925-1926)- (1926-1927)

III. Süreli Yayınlar

Babadağ

Denizli

Sabah Postası

IV. Kitaplar

AKŞİT, Ahmet, *Denizli Memleket Hastanesi, Yeni Basımevi*, Denizli, 1944.

AYDOĞAN, Metin, *Ülkeye Adanmış Bir Yaşam II, Atatürk ve Türk Devrimi*, Umay Yayınları, İstanbul, 2017.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

GÖÇGÜN, Önder, *Denizli'ye Hizmet ve Gönül Verenler 1*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

GÜRSOY, Gencay, "Sağlık" Maddesi, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

GÜRSOY, Muallim Murat, *Denizli Vilayeti Hakkında Faydalı Bilgiler*, Denizli Vilayet Matbaası, Denizli, 1933.

KAPTAN, Şükrü Tekin, *Denizlili Meşhurlar*, EGAY-DER Yayınları No:1, Haziran, Denizli, 2002.

- KODAL, Tahir, *Atatürk Döneminde Denizli (1923-1938)*, Denizli Ticaret Odası Kültür Yayınları, No:4, Ankara, 2007.
- _____, *Denizli Nüfus Tarihi (1923-2008)*, Divan Kitap, Ankara, 2009.
- KOMİSYON, *Cumhuriyetin 15. Yıldönümünde Denizli*, Denizli Cumhuriyet Matbaası, Denizli, 1938.
- KOMİSYON, *Denizli İli Kültür Değerleri*, Deha Matbaa, Denizli, 2001.
- ORAN, Halil, *Atatürk Denizli'de*, Cumhuriyet'in 50. Yılı İl Kutlama Kurulu Yayınları No:2, Denizli, 1974.
- Onbeşinci Yıl Kitabı*, (1938), "Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti", Siyasi Parti Yayınları, Ankara. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/553> (Erişim Tarihi: 04.12.2018)
- ŞAKİR, Kemal, *Tarihî, Coğrafi, İçtimaî, Sıhhî, İktisadî Nokta'-i Nazardan Denizli*, Tahir Kodal (Yay.Haz.), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2014. (Erişim Tarihi: 04.12.2018)
- TOKER, Tarhan, *Denizli Tarihi*, Yenigün Matbaası, Denizli, 1968.
- _____, *Denizli Sağlık Tarihi, Sağlık Hizmetleri, Sağlık Kurum ve Kuruluşları*, Denizli Devlet Hastanesi Yardım Derneği No:1, Denizli, 1986.
- UYŞAL, Mehmet Ali, *Her Yönüyle Denizli Kazası*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli, 2016.
- ÜNAL, Fikret vd., *Bütçe Kanunları 1920-1929*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları No:1978/190, Ankara, 1979.

V. Makaleler

- AK, Bilal, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri", *Türkler*, 17, 2002, ss.419-435.
- ALPTEKİN, Mahmut, "Denizli İlinin Düşünce ve Kültür Hayatı", *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu Bildirileri (27-30 Eylül 1988)*, Denizli Valiliği Yayınları, Denizli, 1989, ss.131-132.
- ARTAM, Osman Nuri, "Sağlık Öğütleri Serisinden", *İnanç Dergisi*, S.10, 1937, ss.7-9.
- ASLAN, Sevil ve ERDEM Ramazan, "Hastanelerin Tarihsel Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Isparta, 2017, ss.7-21.
- BEŞTAŞ, İzzettin, "Sözlü Tarihin Tanıklığında Cumhuriyet Döneminde Buldan'da Verem Gerçeği ve Veremle Mücadele", *Buldan Sempozyumu Bildirileri (23-24 Kasım 2006)*, 1, Denizli, 2006, ss.199-213.

- DIRİCAN, M. Rahmi, "Türkiye'de Sağlık Hizmetleri'nin Kısa Tarihçesi", *Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Bülteni* (7), 1970, ss.1-15.
- DOĞAN, Hasan, "Denizli Devlet Hastanesinin Dünü ve Bugünü" *Detay* (3), Denizli, Ocak-Şubat, 1999, ss.16-17.
- GÜNEY, Suzan, "Sağlık Örgütleri Serisinden", *İnanç Dergisi* (16), 1938, ss. 9-11.
- HAZNEDAROĞLU, A. Rifat, "Sağlık Örgütleri Serisinden", *İnanç Dergisi* (12), 1938, ss. 6-7.
- İNAN, Süleyman, "Denizli'deki Halkevleri ve Faaliyetleri 1932-1951", *AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2000, ss.135-157.
- KARABULUT, Umut, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sağlık Hizmetlerine Toplu Bir Bakış: Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı ve Hizmetleri (1925-1937)", *ÇTTAD*, C.VI S.15, 2007, ss.151-160.
- KARATEPE, Mustafa vd., "Dr. Kemal Saraçoğlu'na Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli'nin Sağlık Durumu", *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* (16), 2009, ss. 32-34.
- KODAL, Tahir, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Denizli Ziyaretleri", *AAM Dergisi*, C.XIX. S.55, Mart, 2003, ss.147-161.
- METİNTAŞ, M. Yahya ve Ömür ELÇİOĞLU, "Cumhuriyetin İlk On Beş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938)", *Osmangazi Tıp Dergisi*, 29 (3), 2007, ss.162-170.
- ÖNEN, Coşkun, "Bir Zamanlar Denizli Memleket Hastanesi", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi* (6), (Nisan-Mayıs-Haziran), Denizli, 2005, ss.10-14.
- ÖZDİL, Ata Lütfi, "Evimizin Köy Gezileri", *İnanç Dergisi* (18), 1938, ss. 8-9.
- SÜGÜR, M., "Sinekler ve Zararları", *İnanç Dergisi* (15), 1938, s. 8-12.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, "Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4), 2008, ss.351-359.
- UYAR, Hakkı, "Tek Parti Döneminde Denizli'de Siyasi Hayat", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 6-7-8 Eylül,1, PAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, Denizli, 2007, ss. 561-579.

VI. Tezler

ALTAY, Sadet, “Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımada Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)”, *AÜTİTE (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2015.

COŞKUN, Tülin, “Cumhuriyet Dönemi Denizli’nin İdari Tarihi”, *PAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Denizli, 2007.

TUĞLUOĞLU, Fatih, “Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politigin Kırsal Kesim Üzerine Etkileri (1929-1939)”, *AÜTİTE (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2007.